

5. Vecherskyi, V. (2008). *Nevidoma Ukraina. Seriya: Hetmanski stolytsi [Ukraine is unknown. Series: Hetman's capitals]*. Kyiv: vyd. «Nash chas». [in Ukrainian].

6. Rudenok, V. (1992). *Novovidkrytyi pidzemnyi khram v Antoniiievkykh pecherakh v Chernihovi*. [Newly opened underground temple in Anthony's Caves in Chernihiv.]. *Chernihivska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-littiu Chernihova*, pp. 42–45. Chernihiv: «Siverianska dumka». [in Ukrainian].

7. Malakhov, D., Derlemenko, Ye. (1990). *Po istorychnykh mistakh Kyivskoi Rusi. Fotoputivnyk [In the historical cities of Kievan Rus. Photo guide]*. Kyiv: «Mystetstvo». [in Ukrainian].

8. Taranushenko, S. (2011). *Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr. [Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918–1932]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

9. Kravchenko, O. (2010). *Planuvannia ta ustrii monastyriv kozatskoi doby Okhtyrskoho ta Sumskoho Slobozhanskykh polkiv [Planning and organization of the monasteries of the Cossack era of the Okhtyrka and Sumy Slobozhansk regiments]*. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats. issue 19*, pp. 59–66. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Architecture of Chernihiv in the second half of the XVII – early XVIII centuries]*. Chernihiv: Vyd-vo Chernihiv. TsNTEI. [in Ukrainian].

11. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi 1618–1648 [Chernihovo-Sivershchyna as a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1618–1648]*. Kyiv «Tempora». [in Ukrainian].

12. Dzyra, Ya. (1971). *Litopys Samovydtzia [Chronicle of Samovydtzia]*. Kyiv: «Naukova dumka». [in Ukrainian].

13. Krupytyskiy Baturynskiyi Trete – klassnui muzheskyi monastyr Sv. Nykolaia [Krupytyskiy Baturynskiy the third is a classy monastery of St. Nicholas]. *Chernyovskoye Eparkhialnue yzvestyia*, pp. 1–43. (1862). Chernyov. [in Russian].

14. Lazarevskiy, A. (1893). *Opisanye Staroi Malorossy [Description of Old Malorossy]*. Vol. 2. Polk Nezhytskyi. Kiev. [in Russian].

15. Lohvyn, H. (1980). *Po drevnym horodam Severskoi zemli. Chernyovu, Novhorodu-Severskomu, Hlukhovu, Putyvlju. Ocherk [In the ancient cities of the Seversky land. Chernigov, Novgorod-Severskiy, Glukhov, Putivl]*. Moskva: «Iskusstvo». [in Russian].

16. Kravchenko, O., Osadchyy, Ye. (2010). *Pechernyi skyt kozatskoi doby poblyzu s. Riasne [Cave hermitage of the Cossack era near the village Riasne]*. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-skhidnoi Yevropy*, pp. 126–127. Chernihiv. [in Ukrainian].

17. Lytovchenko, V. (2004). *Taiemnytsi staroho monastyria [Secrets of the old monastery]*. «Hart», 30, p. 6. [in Ukrainian].

18. Sahdyev, T. (2020). *Samurai russkikh monasturei [Samurai of Russian monasteries]*. «Zagadky istorii», 43, p. 28. [in Russian].

19. Demianenko, R. (2000). *Skarbnytsia tain [Treasury of mysteries]*. «Hart», 51, p. 12. [in Ukrainian].

20. *Khram u pecheri. [The temple in the cave]*. (2012). «Hart», 46, 1; 12. [in Ukrainian]

21. *Spohady Kiiashka Mykoly Vasylovycha pro mynuvshynu Baturyna. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora.* (unpublished)

22. *Spohady Kuzka Valentyna Viacheslavovycha pro Baturyn. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora.* (unpublished)

23. *Spohady Chervoniashchoho Volodymyr Ivanovych pro mynule Baturyna. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora.* (unpublished)

24. Blazhko, Yu. A., Kiiashko, L. H. (Comps.) (2011). *Baturynska staryna: zbirnyk statei Viktora Bondarenka. [Baturyn antiquity: a collection of articles by Viktor Bondarenko]*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 21.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

УДК 738.81:94(477.51–21Батурин)

В.І. Мезенцев

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АРМАТУРИ НА КАХЛЯХ З ГЕРБОМ І. МАЗЕПИ З БАТУРИНА

У статті на основі останніх досліджень розглядаються керамічні кахлі 1707–1708 рр. з рельєфним родовим гербом гетьмана Івана Мазепи, оформленим арматурою: зображеннями зброї, військового обладунку та козацьких і гетьманських клейнодів у стилі українського бароко. Їх уламки знайшли під час розкопок решток резиденції генерального писаря Пилипа Орлика у м. Батурині Чернігівської обл. в 2017–2020 рр. Ці кахлі облицьовували печі його покоїв.

У праці надруковані останні версії реконструкції цілих полив'яних і теракотових кахлів техніками комп'ютерних фотоколлажу й графіки та ілюстрації аналогічних композицій Мазепиної геральдичної емблеми з декоративною арматурою на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва і Чернігова кінця XVI – початку XVIII ст. Проводяться детальні порівняння зображень різного озброєння, амуніції, козацьких клейнодів та символів гетьманської влади на тих кахлях, виготовлених ремісниками Батурина, на макетах первісного вигляду втраченого ренесансного надгробка князя Костянтина Острозького 1579 р., що знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, на багатьох барокових гравюрах киево-чернігівського друку рубежу XVII–XVIII ст. та на шаті кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці з Чернігівського обласного історичного музею. Порівняльний аналіз підтверджує достовірність комп'ютерних реконструкцій та інтерпретації герба І. Мазепи з оточуючою арматурою на батуринських кахлях і дозволяє визначити мистецькі взірці для їх графічного дизайну та його автора, згодом, видатного тогочасного українського гравера Івана Щирського.

Ключові слова: Батурин, розкопки залишків дому П. Орлика, пічні кахлі з гербом І. Мазепи, комп'ютерні реконструкції, декоративна арматура, скульптурні рельєфи, барокові гравюри.

Після поразки повстання гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр. багато зображень його герба було знищено царською владою. Тому знахідки в ході розкопок м. Батурина Чернігівської обл. пічних кахлів з геральдичною емблемою гетьмана та їх реконструкції мають виключне значення для студій художньої кераміки, геральдики, мазепознавства, козацької еліти та культури українського бароко в цілому.

Автор детально описав і проаналізував знайдені у Батурині та відтворені побиті й обгорілі полив'яні поліхромні геральдичні кахлі в статтях і буклетах 2019–2021 рр. [1]. Ця праця у світлі останніх досліджень розглядає реконструйовану композицію родового герба І. Мазепи на глазурованих і теракотових кахлях з урахуванням важливих матеріалів розкопок гетьманської столиці 2020 р. (рис. 1–3) [2]. Головну увагу приділено оформленню геральдичної емблеми гетьмана декоративною арматурою: зображеннями зброї, військового спорядження, козацьких клейнодів та символів гетьманської влади. Проведено детальне порівняння з подібними зображеннями арматури на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва і Чернігова кінця XVI – початку XVIII ст. Найкращі аналогії ілюструють цю статтю (рис. 4–9).

У 2017–2020 рр. Батуринська археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка проводила розкопки залишків оселі генерального писаря Пилипа Орлика на городі садиби по вул. Тараса Шевченка, 13. У XVII–XVIII ст. ця місцину займав північно-західний посад Батурина Побожівка. Як відомо, П. Орлик був особистим секретарем, найближчим помічником і довірником І. Мазепи.

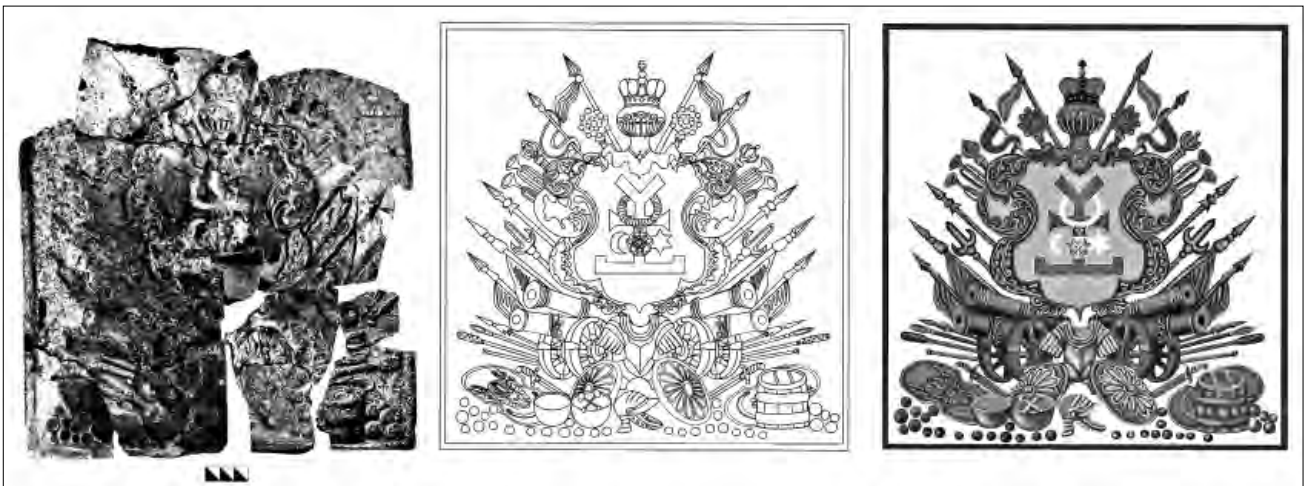

Рис. 1. Гіпотетична реконструкція обгорілої керамічної полив'яної кахлі з гербом І. Мазепи в оточенні арматури 1707–1708 рр., комп'ютерні фотоколаж і графіка С. Дмитрієнка, 2020 р. Знімки використаних уламків кахлів Ю. Ситого та С. Дмитрієнка

Рис. 2. Відтворена теракотова побілена кахля з Мазепиним гербом, оточеним рельєфами зброї, спорядження та козацьких і гетьманських клейнодів. Комп'ютерний фотоколаж С. Дмитрієнка 2020 р. на основі світлин фрагментів кахлів Ю. Ситого та С. Дмитрієнка

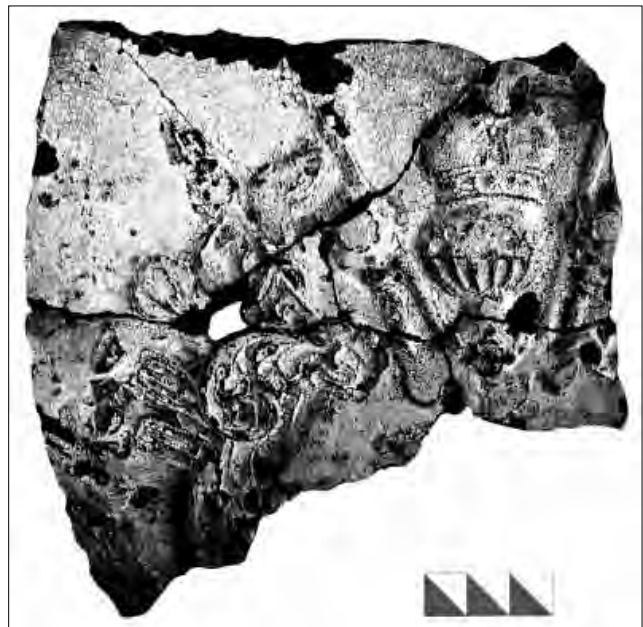

Рис. 3. Уламок теракотової побіленої кахлі з рельєфним шоломом, увінчаним княжою короною, від композиції герба І. Мазепи. Розкопки залишків оселі П. Орлика у Батурині 2018 р. Фото Ю. Ситого

Науковий керівник Батуринської експедиції, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя Національного університету «Чернігівський колегіум» Юрій Ситий вважає, що П. Орлик спорудив і прикрасив своє житло й ogrівальні кахляні печі за зразком домобудівництва Литви, його батьківщини. Це була велика і заможна одноповерхова зрубна хата з кількома кімнатами без підкліту. Орликову домівку спалили під час розорення Батурина російським військом у 1708 р. Розкопані там цегляні фундаменти підтримували дві цегляні груби,

кожна розміром 2 x 2 м, що опалювали суміжні світлиці [3].

У 2017–2020 рр. поблизу цих фундаментів археологи знайшли багато розвалів побитих і частково обгорілих керамічних кахлів. Частина з них оздоблена вибагливими рельєфними рослинно-квітковими орнаментами і вкрита дорогою різнобарвною і монохромною поливою. Там виявлено також уламки дешевших теракотових кахлів (без емалі), переважно замазаних вапном.

За версією Ю. Ситого, на замовлення П. Орлика краці кахлярі Батурина виготовили кахлі та обличкували ними печі його господи на початку XVIII ст. Високий технічний і художній рівень цих виробів наближаєть-

Рис. 4. Макет ренесансного надгробка князя К. Острозького 1579 р. для відтворення в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Українсько-литовський проєкт 2015 р. Світлина з Інтернету

ся до якісної архітектурної майоліки Києва того часу, і вони вважаються цінними творами українського барокового керамічного мистецтва [4].

Член Батуринської археологічної експедиції, історик та художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), за консультаціями з Ю. Ситим і автором, підготував техніками комп'ютерних фотоколажу і графіки гіпотетичні реконструкції кількох цілих геральдичних і орнаментальних кахлів та двох фасадів печей покоїв П. Орлика. На багатьох знайдених фрагментах кахлів зображено родові герби господаря дому та І. Мазепи. Комп'ютерні реконструкції та фото ліпного муляжу кахлі з геральдичною емблемою генерального писаря автор надрукував і описав у публікаціях 2019–2020 рр. [5] Тут надруковано останні гіпотетичні реконструкції С. Дмитрієнка методами комп'ютерних фотоколажу та графіки полив'яної та теракотової побіленої кахлів з гербом І. Мазепи (рис. 1, 2). За його промірами, усі ці лицьові підквадратні геральдичні та орнаментальні плитки мали порівняно великі розміри, приблизно 30 x 30 см. На відміну від глазурованих кахлів, де емаль частково спеклась, ошлакувалась і змінила первинні кольори від пожежі 1708 р., теракотові побілені кахлі вона майже не пошкодила. Там рельєфні зображення герба гетьмана і арматури більш розбірливі

й виразні (рис. 2, 3). Це дозволило поточнити і підкріпити деякі деталі їх реконструкції.

На основі останніх досліджень опишемо відтворену найдорожчу цілу кольорову полив'яну кахлю з родовим гербом І. Мазепи «Курч» (рис. 1). В центрі її композиції розміщено фігурний бароковий щит світло-зеленої поливи, облямований з боків темнішим зеленим наметом. На щиті зображено геральдичні символи І. Мазепи – темно-зелений якороподібний шестикінцевий хрест з білими півмісяцем та шестикутною зіркою обабіч. Між півмісяцем і зіркою на хресті підвішено стрічку з орденом св. Андрія Первозванного білого кольору [6].

Над щитом встановлено лицарський шолом еліпсоїдного абрису із забралом з вертикальних ґрат, увінчаний княжою короною зеленої емалі. Цей шолом типу ранньомодерного західноєвропейського «армет» захищав ший, плечі та ключиці й мав фігурне завершення на грудях (рис. 1–3). Такі лати навколо ший та верху грудей називались «горжет» і доповнювали нагрудник кіраси до кінця XVII ст. [7]. Знавець зброї та війська козацької України, викладач Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, к. і. н. Олексій Сокирко відзначив, що цей тип шолому в геральдиці називається ренесансним [8]. На броні ший підвішено хрестовидну прикрасу.

На варіанті графічної чорно-білої реконструкції кахлі з Мазепиним гербом, запропонованому членом Батуринської археологічної експедиції, к. і. н. Людмилою Мироненко (Інститут археології НАНУ), так само намальовані описані форми еліпсоїдного шолому з горжетом, хрестовидною шийною підвіскою та князівською короною [9]. Її реконструкцію не опубліковано, бо нижні зображення на кахлі там відтворені не повністю. Як покажемо нижче, такі форма і тип шолому з покриттям ший, плечей та верху грудей фігурними латами і шийною хрестовою прикрасою на батуринських кахлях мають широкі тогочасні аналогії.

За реконструкцією цілої кольорової глазурованої кахлі С. Дмитрієнка, навколо щита нагорі майже симетрично густо розставлені стилізовані рельєфні козацькі бунчуки чи списи з кінськими хвостами, дві круглі гетьманські булави, орнаментовані дрібними кульками, козацькі корогви, пірначі, фанфари, списи та протазани. Під щитом в нижній частині кахлі розміщені прапори, стволи гармат на колесах без зображення лафетів, гарматні банники, стволи мушкетів, шаблі чи палаші, овальні та фігурні щити, кіраса і шолом зеленої поливи на білому тлі. Симетрію композиції арматури порушують лише розташовані у нижньому правому кутку кахлі порохова діжка з купою гарматних ядер та дві козацькі казаноподібні литаври у її нижній лівій частині. На правій литаврі перехрещені барабанні палички. Низка ядер тягнеться уздовж основи кахлі (рис. 1, 2). Вражають порівняно тонкі й ретельно виготовлені рельєфи цих незвичайних керамічних кахлів, де дбайливо передані деталі озброєння, військового спорядження та навіть фактура стягів з рясними складками при неминучих стилізації, умовності та

Рис. 5. Мазепина геральдична емблема, оформлена арматурою, на гравюрі І. Щирського 1691 р. Зберігається у м. Гданську. Посилання 21

порушенні пропорцій такої техніки і барокового стилю.

С. Дмитрієнко достовірно відтворив майже усі види зброї і клейнодів на цілій кахлі з гербом І. Мазепи. Гіпотетично, за аналогією, там зображені тільки ранньомодерні кіраса, що захищала тулуб, та шолом під нею у середині нижньої частини кахлі, під щитом, де автентичних фрагментів бракувало. Однак важливо, що на знімках знайдених уламків, використаних митцем для фотоколажів полив'яної та теракотової побіленої кахлів, вціліли частини рельєфів обох плечей та коротких рукавів нагрудника на фоні коліс гармат (рис. 1, 2). Рукави там зображені у вигляді рельєфних паралельних поздовжніх вузьких смуг, очевидно, на кшталт декоративних шкіряних стрічок коротких рукавів чи завершень наплічників античних панцирів. На кахлях обидва рукави дотикаються тими смугами до вісей коліс гармат. На реконструкціях фотоколажем обгорілої глазурованої кахлі помітно ряд паралельних рельєфних смуг короткого рукава нагрудника справа, а на теракотовій кахлі ці побілені смуги краще збереглися зліва (рис. 1, 2) [10].

Давньоримські та ранньомодерні броні з подібними стрічковими завершеннями наплічників опишемо нижче на скульптурних рельєфах та гравюрах за стилем Відродження і бароко (рис. 4, 5, 9). Зображення цілої кіраси з такими смугами обабіч і шолома С. Дмитрієнко переніс на реконструкцію кахлі з гербом І. Мазепи з композиції рельєфної геральдичної емблеми гетьмана, оточеної аналогічною арматурою, на срібній позолоченій шаті кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці (рис. 1, 2, 9). Як побачимо далі, цей твір торевтики слугував важливим взірцем для дизайну батуринської кахлі з Мазепиним гербом, облямованим арматурою.

Відзначимо, що її зображення на кахлях груб резиденції П. Орлика у Батурині є унікальним. Зброя, амуніція і владні інсигнії часто оформлюють герби шляхти, гетьманів та козацьких старшин на гравюрах, малюванні, срібних окладах ікон, шатах кіотів, ладівницях,

деяких печатках, бронзових гарматах, дерев'яних рельєфах та зрідка як ліплення й фарбування на фасадах муrowаних споруд Гетьманщини другої половини XVII – середини XVIII ст. Проте арматура невідома на інших геральдичних кахлях України й Польщі того часу.

Другою унікальною рисою Мазепино герба на кахлях з осідку П. Орлика є рельєфне виразне зображення князівської корони на шоломі, котрий увінчував геральдичний щит. Вона має форму двох округлих доль, завершених малим хрестом у центрі (рис. 1–3). Корони такого вигляду знаходимо на гербах князів України та Заходу Нового часу, наприклад, на надгробку князя Костянтина Острозького, про який мова нижче (рис. 4). На інших численних репрезентаціях родового герба І. Мазепи його часу бачимо тільки звичайні корони з п'ятьма чи трьома зубцями як символ нобілітету (рис. 7) [11].

Відомо, що 1 вересня 1707 р. цар Йосиф I пожалував І. Мазепі титул князя Священної Римської імперії німецької нації (*Reichsfürst*) за визначні заслуги гетьмана в обороні християнського світу від агресії турків і татар [12]. У «Всезагальному великому гербовнику», виданому в Німеччині у 1884–1887 рр., підтверджено надання І. Мазепі титулу князя цієї імперії та надруковано гравюри з його шляхетським і князівським гербами. Останній увінчано короною тієї самої форми, як на батуринських кахлях з Мазепиною геральдичною емблемою [13].

За версією автора, П. Орлик замовив кахлі з княжою короною на гербі гетьмана, щоб вшанувати його як князя римського царства. Таким чином, зображення цієї корони на досліджених кахлях дозволяє датувати їх, а також опорядження розкопаної резиденції П. Орлика між 1 вересня 1707 р., коли цар присвоїв І. Мазепі князівський титул, і розоренням Батурина та того жителя 2 листопада 1708 р. Є підстави гадати, що генеральний писар завершив його оформлення до погрому гетьманської столиці. Так, теракотові кахлі печей і, вірогідно, стіни цієї хати були побілені (рис. 2, 3).

Рис. 6. Герб І. Мазепи з арматурою на гравюрі І. Щирського з видання Чернігова 1697 р. (Радишевський Р., Свербігуз В., Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 196)

Таке датування дозволяє вважати відтворений герб І. Мазепи на батуринських кахлях одним з найпізніших зразків серед різноманітних прижиттєвих композицій родової емблеми гетьмана, які дійшли до нас. Більшість з них мають раніші дати (рис. 5–8) [14].

Тепер уважно опишемо декоративну арматуру на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва і Чернігова кінця XVI – початку XVIII ст. і порівняємо її з зображеннями мілітарних атрибутів та козацьких і гетьманських клейнодів на реконструйованих кахлях з Батурина (рис. 1–9).

Українські князі, магнати і шляхтичі перейняли звичай прикрашати споруди та різні артефакти гербами, вписаними в арматуру, з ренесансного і барокового геральдичного мистецтва польсько-литовської держави. Його найраніші відомі зразки перенесли в Україну західні маестро.

Так, 1579 р. в інтер'єрі Успенського собору 1078 р. Києво-Печерської лаври спорудили розкішний надгробок над похованням князя Костянтина Острозького (1460–1530 рр.), гетьмана Великого князівства Литовського. Його вирізьбили з білого й червоного мармуру в дусі пізнього італійського Відродження за взірцем тогочасних європейських пристінних надгробків. Дослідники приписують його авторство знаому скульптору Себастьяну Чешеку (Чесеку) із Львова. В останніх інтернетних виданнях скульптором твору названо Г. Горста. Вигадливий ренесансний декор надгробка, включно з арматурою, переробили у бароковому стилі в 1722–1729 рр.; його неодноразово поновляли і ремонтували у XIX ст. та у 1931–1932 рр. Цей визначний пам'ятник загинув під час вибуху Успенського лаврського собору в 1941 р. З 2014 р. готується міжнародний проєкт відбудови надгробка К. Острозького українськими та литовськими митцями й вченими за участю польських фахівців і консультантів. Відтоді виготовлено скульптурні макети первинного ренесансного рішення пам'ятника (рис. 4) [15].

За фото макетів, на горі цього масивного барельєфа

знаходився овал з позолоченими геральдичними символами князя К. Острозького, оточений розлогою арматурою. Над гербом стояли вписані у вінок гетьманська кругла булава, оздоблена валиками і рельєфними візерунками, та масивний ключ, а над ними – округлий шолом типу армет з опущеним гратчастим забралом, прикрашений п'ятьма перами на завершених композиції. Бронь захищала ший, конічно розширилась на плечах поверх ключиць як горжет з плавним фігурним краєм на грудях. Загалом тип і форма цього шолому схожі на вищеописаний понад гербом І. Мазепи на реконструйованих кахлях з Батурина (порівняй рис. 1–4).

Обабіч герба князя симетрично розставлені стилізовані рельєфні корогви, списи, мечі, секіри, прапори з художніми складками, а нижче герба – гарматні стволи без коліс і лафетів. З лівого боку від колони надгробка символічно підвішені овальний щит, барабани й сурми типу лісовий ріг. З правого краю композиції прикріплено панцир. Від його наплічників звисають вниз пучками зображення декоративних шкіряних гнучких стрічок. Виконані у реалістичній манері, вони аналогічні таким стилізованим рельєфним смугам на коротких рукавах кіраси на відтворених батуринських кахлях (рис. 1, 2, 4).

На нагруднику композиції надгробка передані рельєфні анатомічні форми. Від нього нижче пояса спускаються вертикальні смуги, що зображають більші шкіряні стрічки. Цей обладунок тулуба називається латиною «лорика мускулата», який у Римській республіці вживали старші офіцери легіонів, а за Римської імперії він став парадним панциром воєначальників, легатів та імператорів [16]. Саме такі античні лати відповідали рангу видатного полководця, князя К. Острозького.

Над цим панциром прикріплено давньоримський шолом з гребнем, а зліва, біля стегна, – короткий римський меч-гладіус та сагайдак зі стрілами. На іншому макеті натомість підвішено шаблю з хрещатою гардою. Можливо, вона з'явилась після барокової модифікації надгробка 1720-х рр. Звернення до античної спадщини типове для мистецтва Нового часу.

Балдахін над статуєю князя, що лежить на саркофазі з гетьманською булавою у руці, увінчує велика князівська корона. Вона подібна за формою до описаної вище на батуринських кахлях з Мазепиним гербом (порівняй рис. 1–4). Тут не представлено повного опису макета надгробка К. Острозького, а лише його зображення, аналогічні арматурі та княжій короні на тих кахлях.

Цей непересічний твір скульптури, встановлений у го-

ловному соборі прославленої Києво-Печерської лаври, напевно, справляв велике враження на покоління майстрів барельєфів та граверів України козацької доби. Ймовірно, він служив авторитетним зразком наслідування ренесансної скульптури, геральдики та арматури з ранньомодерними і античними видами зброї, військового спорядження та гетьманських клейнодів для творців різних композицій родового герба І. Мазепи у бароковому стилі (рис. 4–9). Його майстри взорували на багату арматуру надгробка К. Острозького у її первісному ренесансному вигляді, описаному вище, до пізнішої барокової переробки пам'ятки. Тут показана подібність деяких воєнних аксесуарів та символів влади на геральдичних емблемах литовського і українського гетьманів на реконструйованих кахлях з Батурина, гравюрах і рельєфній скульптурі Києва й Чернігова кінця XVII – початку XVIII ст. (рис. 1–9).

Козацька верхівка наслідувала культуру і спосіб життя нобілітету Польщі, Литви та Західної Європи, особливо після встановлення гетьманської держави. За європейськими звичаями і модами, у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. гетьмани, полковники та інші козацькі офіцери й шляхтичі часто прикрашали своїми родовими гербами кахляні печі, портрети, печатки, оклади ікон, зброю, посуд та стіни церков і монастирських трапезних, які вони фундували. Чимало геральдичних емблем вони декорували арматурою з козацькими, полковницькими й гетьманськими клейнодами.

Найбільше зображень їх гербів з арматурою відомо на гравюрах барокової доби. За сприянням І. Мазепи, граверство процвітало в художніх осередках Києва і Чернігова, де ці твори переважно друкували. Серед них навіть зустрічаємо дві гравюри Леонтія Тарасевича 1688–1689 рр. та 1695 р., де мотиви арматури використані не в геральдичних сюжетах, як звичайно, а в оточенні хмари з образами Богородиці та янголят-путті чи античних богів у військовому обладанку [17].

Збереглося багато гравюр з різними композиціями родового герба І. Мазепи його часу, створених видатними граверами Олександром Тарасевичем (близько 1640–1727 рр.), Іваном-Іларіоном Мигурою (помер після 1712 р.), Данилом Галяховським (1674–1709 рр.) та найбільше Іваном-Інокентієм Щирським (біля 1650–1714 рр.). На значній кількості їх творів у різній мірі присутня декоративна арматура. Вона доповнює геральдичні емблеми гетьмана на мідьоритах І. Щирського, надрукованих у Києві й Чернігові в 1689, 1691, 1696, 1697, 1698 і 1705 роках та м. Алеппо у Сирії в 1708 р., на гравюрах О. Тарасевича 1700 р. та І. Мигури 1705 р. (рис. 5–8).

Загалом по боках верхньої частини герба І. Мазепи там розставлені переважно без симетрії стилізовані зображення кулястих, оздоблених та з виступаючими долями гетьманських булав (здебільше нагорі арматури), пірначів, списів, прапорів, козацьких корогв, протазанів, алебард, келепів, фанфар, мушкетних стволів і луків. Навколо нижньої частини герба бачимо гарматні стволи (часто на колесах без лафетів), мортири, банники, ефеси шабель і мечів, оваль-

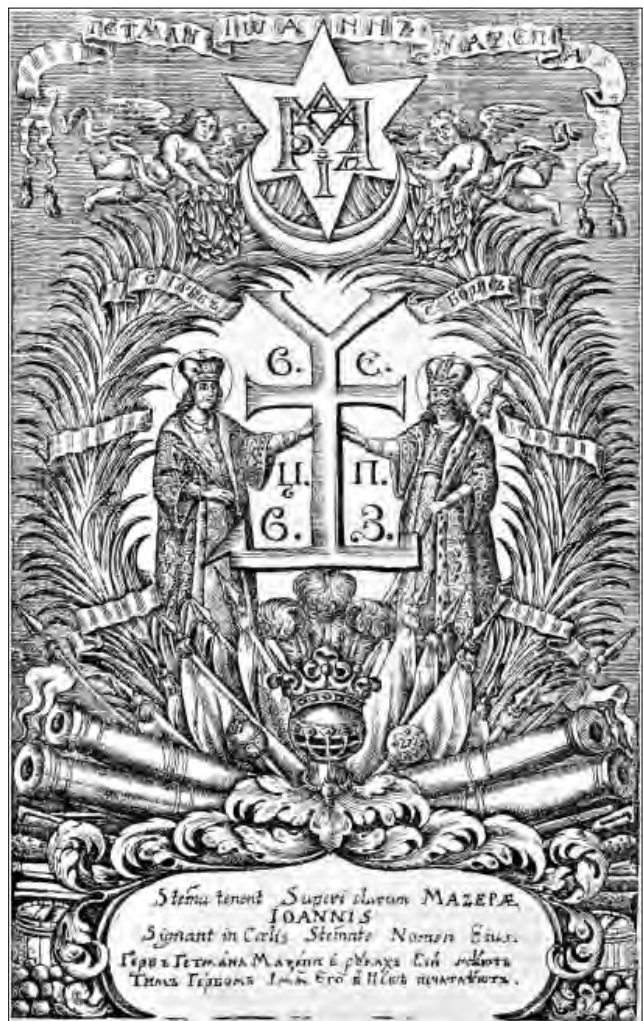

Рис. 7. Геральдична емблема І. Мазепи, прикрашена арматурою, на гравюрі І. Щирського з видання Чернігова 1705 р. Посилання 22

ні, круглі й фігурні щити, діжки з порохом і піраміди гарматних ядер та вибухових гранат (переважно справа), козацькі литаври з перехрещеними барабанными паличками, барабани, ранньомодерні шоломи й кіраси та античні панцири [18]. Вони схожі на вищеописані рельєфи озброєння, амуніції та козацьких і гетьманських клейнодів на батуринських кахлях з Мазепиною геральдичною емблемою. Їх поєднує також барокова стилізація, незважаючи на відмінність технік рельєфу на кераміці та гравюр з багатшими арматурними композиціями (порівняй рис. 1–3, 5–8).

Окремо вкажемо на аналогічні деталі наступних гравюр. Так, на мідьориті І. Щирського 1689 р. геральдичний символ І. Мазепи, якороподібний хрест, обрамовано арматурою. Зліва до хреста притулено давньоримський панцир типу «лорика мускулата» з тонкими паралельними стрічками, що спускались від наплічника, та ширшими гнучкими вертикальними стрічками нижче пояса [19]. Як вже згадувалось, цей тип елітної античної броні прикрашав ренесансний надгробок князя К. Острозького. Залишки таких смуга-

Рис. 8. Герб гетьмана в оточенні арматури. Фрагмент гравюри І. Мизури «Мазепа серед своїх добрих справ» 1705 р. Музей книги і друкарства України у Києві. Посилання 25

стих коротких рукавів та наплічників кіраси збереглися на уламках кахлів з Мазепиним гербом з Батурина (рис. 1, 2, 4).

На гравюрі І. Щирського 1691 р. з геральдичною емблемою гетьмана та розлогою арматурою по боках зображені дві аналогічні козацькі казаноподібні литаври, а поруч – перехрещені барабанні палички (порівняй рис. 1, 2, 5). Також там показані ранньомодерні шолом з плюмажем і кіраса з горжетом на грудях у лівому кутку та давньоримський пластинчастий панцир у правому. Нагрудник і наплічники останнього зроблені з вигнутих залізних смуг. Це типовий бойовий обладунок легіонерів, що називається «лорика сегментата» (латина) [20]. На тій гравюрі до залізних наплічників та нижніх горизонтальних поясних пластин нагрудника прикріплені ряди паралельних шкіряних гнучких стрічок [21]. Аналогії таких стрічкових завершень лат як ремінісценції античності, властиві мистецтву Відродження і бароко, описані на рельєфах надгробка К. Острозького та батуринських геральдичних кахлів (рис. 1, 2, 4, 5).

На гравюрі І. Щирського з гербом І. Мазепи з видання Чернігова 1705 р. у композиційному центрі арматури вміщено шолом еліпсоїдного абрису з забралом з вертикальних ґрат типу армет та пишним наметом (рис. 7). Бронь там також облягає шию. Внизу її бачимо обручик з хрестовидною прикрасою, подібною до підвішеної на шию шолому з горжетом на реконструйованих кахлях з геральдичною емблемою гетьмана з дому П. Орлика [22]. Тож, тип і форма шолому з шийною прикрасою і двома круглими декорованими гетьманськими булавами обабіч на цій гравюрі та кахлях особливо схожі. Однак на гравюрі 1705 р. шолом увінчано ще звичайною шляхетською короною з п'ятьма зубцями та трьома страусовими перами, а не княжою короною, як на кахлях 1707–1708 рр. (порівняй рис. 1–3, 7). Це узгоджується з таким датуванням останніх та житла генерального писаря у Батурині.

На малюнку родового герба Мазеп-Колединських «Курч» в авторитетному «Малоросійському гербовнику», ілюстрованому Георгієм Нарбутом і виданому 1914 р.,

Рис. 9. Рельєфні герб І. Мазепи з декоративною арматурою на срібній шаті кіоту 1695 р. ікони Троїцько-Іллінської Богородиці. Чернігівський історичний музей. Фото передруковано за дозволом укладача каталогу Ю. Савчука. Див. посилання 29

над геральдичним щитом також бачимо еліпсоїдний шолом типу армет з покриттям циліндричною бронєю шиї та плечей горжетом з фігурним завершенням на грудях. Підвіска на шиї там овальна. Також намальовано намет навколо щита, але відсутня арматура, як на усіх геральдичних емблемах цього гербовника [23]. За типом і формою малюнок Г. Нарбута шолому із захистом шиї та плечей подібний до такого обладунку над гербом І. Мазепи на відтворених кахлях з Батурина. На тому малюнку шолом увінчано шляхетською короною з п'ятьма зубцями та трьома страусовими перами. Нагадаємо, що княжа корона відсутня на численних репрезентаціях геральдичної емблеми гетьмана, які дійшли до нас, за винятком одної, виявленої на батуринських кахлях.

На мідьоритах І. Щирського вигравіровано схожі композиції арматури в оформленні шляхетських гербів родини Киселів (1683 р.), миргородського полковника Данила Апостола (1693 р.) та харківського полковника Федора Захаржевського (1705 р.) Над щитом з геральдичною емблемою останнього також показано аналогічний еліпсоїдний шолом з гратчастим забралом типу армет, захищеною шиєю й плечами горжетом з фігурним завершенням на грудях, овальною підвіскою на броні шиї та шляхетською зубчастою короною і наметом [24].

У панегіричній гравюрі І. Мигури на честь І. Мазепи 1705 р. геральдичні символи гетьмана вписані в арматуру, що нагадує її композицію на відтворених кахлях з Батурина (рис. 1, 2, 8). Але шолому з короною на цій

гравюрі немає. Там в центрі, поверх військових атрибутів, зображено дві круглі гетьманські булави, оздоблені малими кульками і ромбами. Нижче навколо герба без точної симетрії розставлені списи, алебарди, прапори, шабля, фанфара, каскоподібний відкритий шолом, мушкетні стволи, гармати на колесах без лафетів, мортира, банник, порохова діжка та купи ядер і гранат. На цій гравюрі на геральдичний якороподібний хрест між зіркою і півмісяцем також підвішено орден св. Андрія (рис. 8) [25].

Крім композицій з гербом І. Мазепи, орден зображено на дерев'яному різьбленому пофарбованому поліхромному родинному гербі гетьмана Данила Апостола (1727–1734 рр.), котрий зберігся у бабинці Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл. від її спорудження 1732 р. [26]. Навколо тієї геральдичної емблеми також зображено арматуру. Очевидно, Д. Апостол прикрасив свій герб орденом св. Олександра Невського, яким його нагородив царський уряд 1731 р. Врахуємо, що в геральдиці Польщі та Центральної Європи ордени на гербах не поміщали [27]. Чи не виник цей звичай в Гетьманщині від Мазепиних часів?

На замовлення І. Мазепи 1695 р. виготовили коштовну срібну позолочену шату кіоту для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, розміром 3,49 x 1,58 м. Відтоді цей твір з іконою знаходились у Троїцькому соборі Чернігова. Зараз шата зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського.

Її визнано шедевром металопластики українського ба-

роко. За мистецтвознавцем Анатолієм Адругом, автором ескізу шати міг бути ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, художник-гравер Лаврентій Крщонович. Втілив задум у металі техніками рельєфу, карбування, гравіювання і золочення, можливо, один з довершених золотарів київського художнього осередку [28]. Він добре знав барокове мистецтво Заходу. За іншою думкою, шату створив запрошений європейський майстер торетики [29].

На нижньому ярусі цієї шати викарбувано герб І. Мазепи з абрєвіатурою його імені й титулу, вписаний у овальний вінок (рис. 9). Над гербом розміщено рельєфний шолом еліпсоїдного абрису типу армет із забралом з вертикальних грат, оздоблений трьома страусовими перами. Бронь огортає шию і плечі горжетом з фігурним завершенням на грудях, подібно до зображень однотипних шоломів з нашійними й плечовими латами на батури́нських кахлях та вищеописаних гравюрах І. Щирського з геральдичними емблемами І. Мазепи та Ф. Захаржевського 1705 р. На шаті, на латному нашійнику, викарбувана кульовидна підвіска там, де на кахлях та гравюрі з Мазепиним гербом 1705 р. зображена підвісна хрестовидна прикраса (порівняй рис. 1–3, 7, 9).

На шаті, обабіч верхньої частини емблеми гетьмана, симетрично розташовані стилізовані рельєфи фанфар, корогв, прапорів, списів, козацьких бунчуків, протазанів та алебард. По боках від нижньої частини герба і під ним містяться стволи гармат на колесах без лафетів, мортири, банники, стволи мушкетів, круглі булави з ребрами чи пірначі, келепи, шаблі чи палаші, порохові діжки, оточені ядрами, два овальні щити та, як гадаємо, дві масивні кулясті вибухові гранати чи бомби (рис. 9). А. Адруг вбачає у цій рясній арматурі також рельєфи порохівниць та литавр [30].

По краях в нижній частині арматурної композиції симетрично зображені стилізовані рельєфні ранньомодерні шоломи з плюмажами та дві кіраси, що захищали торс і стегна. Їх наплічники завершені рядами паралельних вузьких смуг [31]. Ці декоративні деталі запозичено від античного панцира і описано вище на батури́нських кахлях та гравюрах І. Щирського з геральдичною емблемою І. Мазепи 1689 р. і 1691 р. (рис. 1, 2, 4, 5, 9). Така еkleктика античних і ранньомодерних тогочасних мотивів і сюжетів застосовувалась в мистецтві Відродження і бароко.

Нагадаємо, що С. Дмитрієнко переніс зображення цілої ранньомодерної кіраси і шолома з цієї шати на місце його гіпотетичної реконструкції втраченої нижньої середньої частини батури́нської полив'яної кахлі з Мазепиним гербом та арматурою (порівняй рис. 1, 2, 9). Але саме фрагменти рельєфів плечей кіраси з такими тонкими паралельними смугами, як короткі рукава, вціліли на уламках і простежуються на відтворених глазурованій та особливо на теракотовій побіленій кахлях, знайдених на оселі П. Орлика.

Проведені порівняння показують, що стилізовані рельєфи видів озброєння, козацьких і гетьманських клейнодів та військового обладунку, їх майже симетричні композиції і бароковий стиль з античним елементом на кірасі,

на шаті кіоту 1695 р. з Чернігова та кахлях 1707–1708 рр. з Батурина є найбільш подібні (рис. 1–3, 9). Зображення арматури на цих творах вважаємо найближчими аналогіями. Незначні відмінності можна пояснити різницею їх призначення і дизайнів, нюансами технік рельєфів на металі й кераміці та значно більшими розмірами емблеми гетьмана і арматури на шаті. Відмінність форм мініатюрних прикрас, підвішених на шії шоломів, – кульовидної на шаті та хрестовидних на кахлях і гравюрі 1705 р. – могли спричинити спрощення чи узагальнення зображення цієї підвіски, карбованої на металі (рис. 1–3, 7, 9). На нижньому ярусі шати абрис такої дрібної деталі ледве розбірливий. Обидва рельєфні вироби, очевидно, виготовили різні майстри з проміжком у 12–13 років.

Серед відомих численних зображень герба І. Мазепи з арматурою на гравюрах і рельєфах не зустрічаємо копій чи реплік раніших авторитетних зразків. Усі вони мають індивідуальні риси художніх композицій і декору. Але їх описи і порівняння показують багато повторень тих самих видів зброї, спорядження, хрестовидних, круглих чи овальних прикрас на шийних бронях, козацьких клейнодів, гетьманських булав і шляхетських корон лише у змінених положеннях та комбінаціях звичайно навколо герба (порівняй рис. 1–3, 5–9). Так само там незмінно повторюється родова емблема І. Мазепи з незначними переміщеннями його геральдичних символів, варіаціями монограм і декоративного обрамлення.

Взірцями для композиції та окремих зображень на кахлях з гербом І. Мазепи та арматурою, які прикрашали груби покоїв П. Орлика у Батурині, ймовірно, послужили гравюри з такими мілітарними мотивами, наприклад, твір І. Щирського 1705 р. з аналогічними шоломом, шийною хрестовою прикрасою і двома фланкуючими круглими оздобленими булавами (рис. 5–8). За нашою версією, на замовлення генерального писаря професійний графік з києво-чернігівської граверної школи намалював дизайни/шкіци кахлів з його та Мазепиним гербами. Можливо, це був І. Щирський, один з провідних тогочасних українських граверів і автор багатьох мідьоритів з гербом гетьмана, оформленим арматурою, 1680–1710-х рр. Замовник або художник могли взорувати на відомі раніші зображення геральдичної емблеми І. Мазепи з пишною арматурою, особливо на знаменитій шаті кіоту 1695 р. та на вищеописаних гравюрах, включно з твором І. Мигури 1705 р. з орденом св. Андрія (рис. 5–9). На основі здогадних професійних графічних оригіналів кращі батури́нські кахлярі вирізьбили майстерні дерев'яні матриці, у яких відформували з глини кахлі з гербами І. Мазепи й П. Орлика (рис. 1–3).

Геральдичні емблеми козацьких можновладців з арматурою післямазепинської доби потребують дослідження в окремій статті. Ця праця обмежується розглядом аналогічної декоративної арматури на скульптурних рельєфах та гравюрах кінця XVI – початку XVIII ст., які передували виготовленню кахлів 1707–1708 рр., знай-

дених у Батурині (рис. 4–9).

Проведені вище порівняння підкріплюють надійність реконструкції, нашої інтерпретації та датування герба І. Мазепи з арматурою на тих кахлях і представляють їх рельєфні зображення у широкому контексті геральдичного і образотворчого мистецтва Мазепинського бароко та його ренесансних і античних традицій. Порівняльний аналіз дозволяє заключити, що важливим, чи навіть основним, взірцем для створення емблеми гетьмана з оточуючою арматурою на батуринських кахлях за їх бароковим стилем, технікою рельєфу і майже симетричною композицією, був аналогічний сюжет на шаті кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці Троїцького собору в Чернігові (рис. 9). Зразками наслідування могли послужити також арматурні композиції та окремі зображення шолому з хрестовидною шийною підвіскою, круглих гетьманських орнаментованих булав, зброї, військового обладунку та ордену св. Андрія на гравюрах з гербом І. Мазепи, особливо на творі І. Щирського, надрукованому в Чернігові 1705 р. (рис. 5–8). Можна припустити, що цей видатний тогочасний гравер намалював графічний дизайн для геральдичних кахлів гравр резиденції П. Орлика. Тож, геральдика й декоративна арматура тих кахлів Батурина репрезентують передову художню школу Києва і Чернігова Мазепинського часу.

Проведений у статті порівняльний аналіз різних зображень герба І. Мазепи з арматурою на скульптурних рельєфах та гравюрах названих основних міст козацької держави рубежу XVII–XVIII ст. допомагає висвітлити ще малознані культуру, побут і звичаї гетьманів та генеральної старшини, геральдичне і ужиткове мистецтво українського бароко та впливи на нього Відродження і античної спадщини. Реконструкції археологічних знахідок з Батурина та їх дослідження у широкому аспекті української і європейської історії та культури Нового часу становлять важливий напрямок вивчення цих актуальних питань.

ПОСИЛАННЯ

1. Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. Торонто, 2019. С. 18–26. Іл. 30–36. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* Торонто, 2020. С. 25–27. Іл. 29–35. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>; Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 13. Глухів–Київ, 2020. С. 129–139. Рис. 2–7; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms, *Сіверщина в історії України*. Вип. 13. Глухів–Київ, 2020. С. 74–77. Figs. 4–6. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2020.pdf; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019, *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 31. January 2020. P. 13–15. Fig. 5. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/issue/view/514>; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. Coat of Arms of Hetman Mazepa Found in Baturyn, the Zozak State Capital, *The Ukrainian Weekly*. No. 12. Parsippany, N. J. March 21, 2021. P. 8–9; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. Unique Armorial Bearings of Mazepa Discovered in Baturyn, *Ukrainian Echo*, Vol. 35. No. 7. Toronto, March 9, 2021. P. 2–3. https://www.academia.edu/45505285/Zenon_Kohut_Volodymyr_Mezentsev_Yuriy_Sytyi_Unique_Armorial_Bearings_of_Mazepa_Discovered_in_Baturyn_Ukrainian_Echo_Vol_35_No_7_Toronto_March_9_2021_pp_1_3.

2. З 2001 р. проєкт історико-археологічного вивчення Батурина спонсорує Канадський інститут українських студій Альбертського університету, Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Найщедрішими меценатами досліджень гетьманської столиці є Роман та св. п. Володимир Василичини (м. Філадельфія, США), д-р Юрій Іванчишин (Торонто) та Майкл-Стівен Гумницький (м. Мюрфрісборо, штат Тенессі, США). Археологічні студії Батурина та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Фонд кафедр українознавства у Нью-Йорку, Крайові управи Ліги українців і Ліги українок Канади, їх торонтські відділи, Союз українок Канади (відділ ім. св. кн. Ольги), Кредитова спілка «Будучність», фундації «Будучність» і «Прометей», Українська кредитова спілка в Торонто та українсько-американська організація «Zorya Inc.» (м. Грінвіч, штат Коннектикут у США). Чернігівська обласна державна адміністрація і Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського надають щорічні гранти на розкопки цього міста.

3. Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, С. 21–24. Іл. 25–28. Див. також посилання 4.

4. Див. статтю у цьому збірнику: Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles' Reconstructions, 17th–18th C. 70–78. Figs. 7–10. https://www.academia.edu/45093440/Excavations_at_Baturyn_Ukraine_in_2020_and_Reconstructions_of_the_Stove_Tiles_of_the_Hetman_Capital_17th_18th_Centuries. Див. також посилання 3.

5. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 12. Глухів – Київ, 2019. С. 30–31. Fig. 3. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2019.pdf; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2018, *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 30. January 2019. P. 12. Fig. 3. https://www.academia.edu/38669101/Canadio-Byzantina_no.30_January_2019; Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 18–19. Іл. 30–33. Див. також посилання 6.

6. Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз, *Сіверщина в історії України*. Вип. 13. С. 132. Рис. 5–7; Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* С. 26. Іл. 32–35. Див. також посилання 1.

7. [Електронні ресурси]. Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Armet>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Gorget>; http://wikipedia.ua.nina.az/wiki/Міланський_обладунок

8. Висловлюю щиро подяку історикю О. Сокирку за ознайомлення з цією статтею та фахові поради і консультації.

9. Ситий Ю., Жигола В., Мироненко Л. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національно-історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ. 2019 р. Рис. 29.

10. Див. посилання 6.

11. Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 20–22. Іл. 37–41; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* С. 26–27. Іл. 36; Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз, *Сіверщина в історії України*. Вип. 13. С. 133–136. Рис. 8–15.

12. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Вид. 2, ред. Л. Винар. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. С. 256, 271–272.

13. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z*. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160–161, Taf. 186. [https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=tify={%22pages%22:\[16\],%22view%22:%22info%22};https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=tify={%22pages%22:\[171\],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982}](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=tify={%22pages%22:[16],%22view%22:%22info%22};https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=tify={%22pages%22:[171],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982})

14. Див. посилання 11.

15. Міляева Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст., *Вісник Львівського університету. Серія мистецтво*. Вип. 3. 2003. С. 162. <http://old.kultart.lnu.edu.ua/visnyk2003/15.pdf>; Ульяновський В. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ, 2012. С. 281–292. https://chtyvo.org.ua/authors/Uliyanovskiy_Vasyl/Kniaz_Vasyl-Kostiantyn_Ostrozkyi_istorychnyi_portret_u_halerei_predkiv_ta_naschadkiv. Див. також [Електронні ресурси]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Надгробок_князя_Костянтина_Острозького; <http://ostrogski.com/projects/nadgrobok>.

16. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://footclub>.

ru/uk/style-and-care/dospheh-armii-drevnego-rima-ekipirovka-antichnyh-voinov/.

17. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 308; Степовик Д. Українська гравюра бароко. Київ, 2012. С. 279.

18. Див. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. С. 13, 23, 93, 143, 182, 189, 192, 196, 300, 306, 311, 430, 487; Степовик Д. Українська гравюра бароко. С. 219, 415, 417, 443; Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазєпи. Київ, 2015. С. 17, 20–22, 25, 28, 41, 51. Іл. 4, 8. Див. також [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=7136>.

19. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. С. 300; Степовик Д. Українська гравюра бароко. С. 415.

20. Див. посилання 16.

21. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. С. 182, 430.

22. Там само. С. 93; Травкіна О. Мазєпина брама. Царські срібні ворота іконостаса колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. Чернігів, 2007. Іл. 7.

23. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута. Санкт-Петербург, 1914. Репринтне вид. Київ, 1993. С. 104. Табл. XXVI.

24. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. С. 228, 463; Степовик Д. Українська гравюра бароко. С. 395, 423, 456.

25. Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення. Т. 2. Київ, 2009. Іл. 59.

26. Мезенцев В.І. Батури́нські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазєпи. С. 133. Рис. 10; Зєнон К., Мезєнцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст., С. 26. Іл. 37.

27. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб#Орден>.

28. Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2010. С. 62–63.

29. Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk. Kyiv, 2010. P. 80, 81. Fig. 45.

30. Див. посилання 28.

31. Ковалевська О., Павленко С., Сокирко О. та ін. Гетьман. Шляхи. Т. 1. Київ, 2009. Іл. 153, 154. Див. також посилання 29.

Mezentsev V.I. Comparative analysis of the military motifs on the stove tiles with I. Mazepa's coat of arms from Baturyn

This article examines the armaments, accoutrements, and Cossack or hetman symbols of power («armature») depicted on the 1707–1708 ceramic stove tiles («kakhli») with the armorial bearings of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709). Their fragments have been found during the excavations in the town of Baturyn, Chernihiv province, Ukraine, which was the capital of the seventeenth- and eighteenth-century Cossack state.

This Canada-Ukraine archaeological project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies at the University of Toronto, and the Ucrainica Research Institute in Toronto, Canada. The Ukrainian Studies Fund in New York, the Chernihiv Oblast State Administration, and the Vasyl Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum support the archaeological and historical investigations of early modern Baturyn with annual grants.

In 2017–2020, in the northwestern suburb of Baturyn, archaeologists uncovered the remnants of Chancellor General Pylyp Orlyk's home which was burned down during the destruction of this town by Russian troops in 1708. Researchers unearthed many shards of locally manufactured polychrome glazed ceramic and terracotta stove tiles ornamented with imposing floral relief patterns in the Ukrainian baroque style. Several of them bear the family heraldic emblem («herb») of I. Mazepa in relief.

This paper presents the latest versions of the computer photo collage and graphic reconstructions of these broken and burnt glazed ceramic multicoloured and lime-washed terracotta heraldic plaques as well as photos and graphic illustrations of the analogous compositions of I. Mazepa's coat of arms adorned by the military motifs on sculptural reliefs and engravings of the late sixteenth to early eighteenth centuries from Kyiv and Chernihiv. The author compares in details the images of various weapons, munitions, and Cossack or hetman insignias («kleinody») on the Baturyn's stove tiles, on the models of original aspect of the lost 1579 marble Renaissance tombstone of Prince Constantine Ostrosky (Kostiantyn Ostrozky) which stood inside the Assumption Cathedral of the Kyivan Cave Monastery before its ruination in 1941, as well as on many baroque etchings printed in Kyiv and Chernihiv at the turn of seventeenth and eighteenth century, and on the 1695 silver-gilt cover («shata kiotu») of the Troitsko-Illinska Mother of God icon stored at the Chernihiv Regional Historical Museum. The comparative analysis has supported the veracity of the computer reconstructions and interpretation of I. Mazepa's armorial bearings decorated with the military attributes on the Baturyn's stove plaques and allowed to identify the artistic models or sources of inspiration used for creating their graphic design and its author,

presumably the eminent contemporaneous Ukrainian engraver Ivan Shchyrsky.

These rare archaeological finds from Baturyn are discussed within a broad context of the Ukrainian baroque heraldic and fine arts and its Renaissance and classical traditions. This study provides a valuable insight into the hitherto little known Western-oriented representative culture of hetmans and general state officials at the Cossack capital.

Key words: Baturyn, excavations of the remnants of P. Orlyk's residence, stove tiles with I. Mazepa's coat of arms, computer reconstructions, decorative military motifs, sculptural reliefs, baroque engravings.

REFERENCES

- Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkhеологічні студії Батурна 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазєпи*. Toronto, 2019. S. 18–26. Іл. 30–36. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koї stolyci XVII – pochatku XVIII st.* Toronto, 2020. S. 25–27. Іл. 29–35. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-jaczk-centre/baturyn-project.html>; Mezentsev V.I. Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy: rekonstruktsii ta analiz, *Siversshchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 13. Hlukhiv–Kyiv, 2020. S. 129–139. Rys. 2–7; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms, *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 13. Hlukhiv–Kyiv, 2020. С. 74–77. Figs. 4–6. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/siversshuna/siversshuna_2020.pdf; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019, *Canada-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 31. January 2020. P. 13–15. Fig. 5. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/issue/view/514>; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. Coat of Arms of Hetman Mazepa Found in Baturyn, the Kozak State Capital, *The Ukrainian Weekly*. No. 12. Parsippany, N. J. March 21, 2021. P. 8–9; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. Unique Armorial Bearings of Mazepa Discovered in Baturyn, *Ukrainian Echo*, Vol. 35. No. 7. Toronto, March 9, 2021. P. 2–3. https://www.academia.edu/45505285/Zenon_Kohut_Volodymyr_Mezentsev_Yurii_Sytyi_Unique_Armorial_Bearings_of_Mazepa_Discovered_in_Baturyn_Ukrainian_Echo_Vol_35_No_7_Toronto_March_9_2021_pp_1_3

2. Z 2001 r. proekt istoriko-arkheologichnoho vvychnennia Baturyna sponsoruiut' Kanads'kyi instytut ukrains'kykh studii Al'berts'koho universytetu, Pontyfykal'nyi instytut seredn'ovichnykh studii Toronts'koho universytetu ta Doslidnyi instytut «Ukrainka» v m. Toronto u Kanadi. Naishchedrishymy metsenatamy doslidzhen' het'mans'koї stolyci ie Roman ta sv. p. Volodymyra Wasylsyzyn (m. Philadelphia, Pa, USA), d-r Yurii Iwanychshyn (Toronto) ta Michael S. Humnycky (m. Murfreesboro, TN, USA). Arkheologichni studii Baturyna ta publikatsiiu ikh materialiv pidtrymuyut' subsydiamy Fond kafedr ukrainoznavstva u New York, Kraiovi upravly Lihy ukrainsiv i Lihy ukrainok Kanady, ikh toronts'ki viddily, Soiuz ukrainok Kanady (viddil im. sv. kn. Ol'hy), Kredytova spilka «Buduchnist'», fundatsii «Buduchnist'» i «Prometei», Ukrain's'ka kredytova spilka v Toronto ta ukrains'ko-amerykans'ka orhanizatsiia «Zorya Inc.» (m. Greenwich, CT, USA). Chernihivs'ka oblasna derzhavna administratsiia i Chernihivs'kyi oblasnyi istorychnyi muzej im. V.V. Tarnovs'koho nadauiut' shchorichni hranty na rozkopky ts'oho mista.

3. Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koї stolyci XVII – pochatku XVIII st.*, S. 21–24. Іл. 25–28. Dyv. takozh posylannia 4.

4. Dyv. stattiu u ts'omu zbirnyku: Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles' Reconstructions, 17th–18th S. Figs. 7–10. https://www.academia.edu/45093440/Excavations_at_Baturyn_Ukraine_in_2020_and_Reconstructions_of_the_Stove_Tiles_of_the_Hetman_Capital_17_th_18_th_Centuries. Dyv. takozh posylannia 3.

5. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018, *Siversshchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 12. Hlukhiv – Kyiv, 2019. S. 30–31. Fig. 3. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/siversshuna/siversshuna_2019.pdf; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2018. *Canada-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 30. January 2019. P. 12. Fig. 3. https://www.academia.edu/38669101/Canada-Byzantina_no.30_January_2019; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkhеологічні студії Батурна 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазєпи*. S. 18–19. Іл. 30–33. Dyv. takozh posylannia 6.

6. Mezentsev V.I. Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy: rekonstruktsii ta analiz, *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 13. S. 132. Rys. 5–7; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koї stolyci XVII – pochatku XVIII st.* S. 26. Іл. 32–35. Dyv. takozh posylannia 1.

7. [Електронні ресурси]. Rezhym dostupu: <https://en.wikipedia.org/wiki/Armet>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Gorget>; http://wikipedia.ua.nina.az/wiki/Milans'kyi_obladunok

8. Vyslovliuiu shchyru podiaku istoryku O. Sokyрку za oznaiomlennia z tsiieiu statteiu ta fakhovi porady i konsul'tatsii.

9. Sytyi Yu., Zhyhola V., Myronenko L. ta in. Naukovyi zvit pro arkhеолоhichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh Natsional'noho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka "Het'mans'ka stolytsia" v m. Baturyn Bakhmats'koho r-nu Chernihivs'koi oblasti u 2019 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеолоhii NANU. 2019 r. Rys. 29.

10. Dyv. posylannia 6.

11. Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkheologichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. S. 20–22. Il. 37–41; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koi stolytsi XVII – pochatku XVIII st.* S. 26–27. Il. 36; Mezentsev V.I. Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy: rekonstruktsii ta analiz, *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 13. S. 133–136. Rys. 8–15.

12. Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. Vyd. 2, red. L. Vynar. New York – Kyiv – L'viv – Paris – Toronto, 2001. S. 256, 271–272.

13. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z*. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160–161, Taf. 186. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tf=pages%3A%5B%5D&view=info>; <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tf=pages%3A%5B%5D&panX%3A%30.514%2C%20.84%2C%20.982>

14. Dyv. posylannia 11.

15. Miliaieva L. Mytropolyt Petro Mohyla i mystetstvo Kyieva 30–40-tykh rr. XVII st., *Visnyk L'vivs'koho universytetu*. Seriiia mystetstvo. Vyp. 3. 2003. S. 162. <http://old.kultart.lnu.edu.ua/visnyk2003/15.pdf>; Uliianovs'kyi V. *Kniaz' Vasyl'-Kostiantyn Ostroz'kyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta naschadkiv*. Kyiv, 2012. S. 281–292. https://chtyvo.org.ua/authors/Uliianovs'kyi_Vasyl/Kniaz_Vasyl-Kostiantyn_Ostroz'kyi_istorychnyi_portret_u_halerei_predkiv_ta_naschadkiv. Dyv. takozh [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Nadhrubok_kniazia_Kostiantyna_Ostroz'koho; <http://ostrogski.com/projects/nadgrobok>

16. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://footyclub.ru/uk/style-and-care/dospehi-armii-drevnego-rima-ekipirovka-an-tichnyh-voinov/>

17. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-rok-solans'komu vymiri vysokoho baroko*. Kyiv, 2006. S. 308; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. Kyiv, 2012. S. 279.

18. Dyv. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-rok-solans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 13, 23, 93, 143, 182, 189, 192, 196, 300, 306, 311, 430, 487; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 219, 415, 417, 443; Poliushko H. *Herb het'mana Ivana Mazepy*. Kyiv, 2015. S. 17, 20–22, 25, 28, 41, 51. Il. 4, 8. Dyv. takozh [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=7136>

19. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-rok-solans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 300; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 415.

20. Dyv. posylannia 16.

21. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-rok-solans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 182, 430.

22. Tam samo. S. 93; Travkina O. *Mazepyna brama. Tsars'ki sribni vorota ikonostasu kolysn'oho kafedral'noho Borysohlibs'koho soboru m. Chernihova*. Chernihiv, 2007. Il. 7.

23. Lukomskii V.K., Modzalevskii V.L. *Malorossiiskii herbownik s risunkami Egora Narbuta*. Sankt-Peterburg, 1914. Reprintne vyd. Kyiv, 1993. S. 104. Tabl. XXVI.

24. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-rok-solans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 228, 463; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 395, 423, 456.

25. Kovalevs'ka O. ta in. *Het'man. Osmyslennia*. T. 2. Kyiv, 2009. Il. 59.

26. Mezentsev V.I. Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy. S. 133. Rys. 10; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koi stolytsi XVII – pochatku XVIII st.*, S. 26. Il. 37.

27. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Herb#Orden>

28. Adruh A. *Zhyvopys Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit'*. Chernihiv, 2010. S. 62–63.

29. *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition*. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk. Kyiv, 2010, P. 80, 81. Fig. 45.

30. Dyv. posylannia 28.

31. Kovalevs'ka O., Pavlenko S., Sokyрко O. ta in. *Het'man. Shliakhy*. T. 1. Kyiv, 2009. Il. 153, 154. Dyv. takozh posylannia 29.

**Стаття надійшла до редакції 19.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

УДК 663.97(477.52)(091)

Ю.М. Берест

ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ПЕРШОЇ В УКРАЇНІ ТЮТЮНОВОЇ МАНУФАКТУРИ У м. ОХТИРКА

У статті робиться спроба локалізації першої в Україні тютюнової мануфактури, яка діяла у м. Охтирка у першій половині XVIII століття.

Під час дослідження даного питання були використані як історичні, так і топонімічні, картографічні, ґрунтознавчі та археологічні джерела, що дало можливість більш точно визначити місце зародження першого центру тютюнового виробництва в Україні.

Ключові слова: тютюнова мануфактура, левади, локалізація, м. Охтирка, урочище «Мануфактура», план Охтирки 1787 року.

У ранньомодерний час в Україні розпочалися процеси створення мануфактурної промисловості. Одним із таких промислових об'єктів і стала заснована у м. Охтирка перша в Україні тютюнова мануфактура.

Історіографія дослідження питання виникнення та функціонування Охтирської тютюнової мануфактури незначна. Варто відзначити статті А. Слюсарського [17], О. Афанасьева [1], І. Голікова [7], І. Подкопаєва [13], О. Твердохлібова [18], М. Чулкова [19], Г. Комликова [11; 12] та короткі повідомлення у збірках законів Російської імперії, що стосувалися виробництва тютюну [16]. Досить вагомим джерелом є історична розвідка старшого наукового співробітника Охтирського краєзнавчого музею В. Воліса, який у своїй роботі використував матеріали республіканських та всесоюзних архівів [3; 6]. Стаття В.Ф. Воліса довгий час залишалася маловідомою для наукового загалу і була репрезентована тільки у 2020 р. [4].

Слід зазначити, що основною метою створення тютюнового виробництва в Охтирці було прагнення російської влади розпочати процес заміни імпортованих тютюнових виробів на більш дешеві власні. А наявність на Слобожанщині сприятливих природних умов для цього, людських ресурсів та значного вільного земельного резерву із володіння, реквізованих у колишнього охтирського полковника Івана Перекрестова, відповідно, і визначили остаточне місце зародження української тютюнової мануфактури.

Хоча перша спроба започаткування тютюнової виробництва в Російській імперії відбулася у Петербурзі, де у 1717 р. було організовано «фабрику по голандскому образцу...», але подальшому розвитку тютюнового виробництва завадила смерть іноземного майстра, і діяльність щодо вирощення тютюну в столиці, за кілька місяців потім, припинилася [1, с. 52; 7, с. 586].

На територію Охтирщини, як можливого місця для вирощення тютюну із закордонного насінневого матеріалу, звернув свою увагу російський цар Петро I. За його наказом у стислі строки тут почалося впровадження тютюнового виробництва. Охтирська тютюнова мануфактура розпочала свою діяльність у 1718 (19) р. і пропрацювала до 1759-го [10, с. 277; 4, с. 121].